

ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Պատմամշակութային ժառանգության
գիտահետազոտական կենտրոնի գիտաշխատող

ՅԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ ԹԱՆՊԱՅԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Թանգոյան Ս. Աստվածածինը հին Թիֆլիսի հայոց նշանավոր եկեղեցիներից է: Այն շուրջ 150 տարի կանգուն է Կուկիայի հայաբնակ թաղամասի Դ. Աղմաշենեբեկի (նախկին՝ Միքայելյան հմր. 38, Պլեխանով) փողոցում:

Կուկիան, որ Կուր գետի ձախ ափին է, ժամանակին եղել է առանձին գյուղ եւ հետագայում ձորակով հանդերձ միավորվել է Չուղուրեթին ու դարձել Թիֆլիսի թաղամասերից մեկը: Այստեղ 18-րդ դարում լեզգիների պարբերական հարձակումների պատճառով մշտական բնակչությունը քիչ էր¹:

Բազմաթիվ վկայություններ կան 19-րդ դարի առաջին կեսում Կուկիայում ապրած հայերի մասին: Օրինակ՝ 1808 թ. հիշատակվում է կուկիացի Հակոբը², Հավլաբարի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու 1815 թ. ցուցակում՝ Գոգին, որ մեծ կարպետ էր ընծայել եկեղեցուն³ եւ այլն: 1809 թ. հիշատակվում են Տեր Նիկողայոսը եւ Տեր Հովհաննեսը, ովքեր ծառայել են տեղի եկեղեցում⁴: Պահպանվել է նաեւ Կուկիայի 1822 թ. չափաբերական մատյանը⁵: Այստեղ մեծ հողատարածքներ են ունեցել հատկապես Նադիրյանները: 1901 թ. փետրվարի 21-ին պետական խորհրդականի այրի Կատարինե Նադիրյանը Խրիմյան Հայրիկ Կաթողիկոսին առաջարկել է ի հիշատակ իր հանգուցյալ ամուսնու եւ ի հավերժ սեփականություն Ս. Էջմիածնի, նվեր ընդունել իր հողերից 4 դեսյատին⁶, պայմանով, որ այնտեղ կառուցվի Ներսիսյան հոգեւոր դպրոցի համար հասունթաբեր շենք⁷:

¹ Д. Бакрадзе, Н. Берзенов, Тифлисы в историческомъ и этнографическомъ отношеніяхъ, Санкт Петербургъ, 1870, с. 86.

² ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, թ. 50:

³ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 28, վավ. 135, թ. 287:

⁴ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, թ. 57, 59, 73:

⁵ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 43, վավ. 298:

⁶ Հողային տարածության հին չափ, 1 դես. հավասար է 1,09 հա:

⁷ ՄՄ, Ա. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 153, վավ. 79:

Իսկ թե ե՞րբ են հայերը Կուկիա գաղթել, ստույգ հայտնի չէ: Պահպանված տեղեկություններից երևում է, որ 18-րդ դարի վերջին հայերն այստեղ տեղափոխվել են Մինծղարո գյուղից⁸, որը Թիֆլիսից 50 վերստ⁹ հեռու էր: Իսկ այնտեղի հայերը 1755-1760 թթ. գաղթել էին Հին Նախիջևանի պատմական Կուքի գյուղից¹⁰: Գուցե հենց այդ անվանումից է առաջացել Կուկիան, դժվար է ենթադրել: Այնուհանդերձ, 18-րդ դարի վերջին արդեն հայ համայնքը ձևավորվել էր, եւ գործում էր Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին, ինչպես նշվել է Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների ցանկում. «Կուկիոյ Սուրբ Գրիգոր, շինեալ են ի Կուկիայ բնակողքն թուին Հայոց ՌՄԼԸ. [1789]-ին»¹¹: Ենթադրվում է, որ այն կանգուն էր Կուկիայի մեկ ուրիշ՝ Նորաշեն Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու տեղում:

Կուկիայում հայկական երրորդ՝ Թանդոյան Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինություն ծախսերը հիմնականում հոգացել է մեծահարուստ Իսահակ Մարտիրոսի Թանդոյանը: Հայտնի է, որ մեծագույն բարեգործը մահացել է 1875 թ. հուլիսի 27-ին, եւ նրա աճյունը ամփոփվել է եկեղեցու գավթում¹²: Ամեն տարի նրա գերեզմանին հանդիսավոր հոգեհանգիստ է կատարվել Վիրահայոց թեմի առաջնորդի եւ հայ բազմաթիվ հավատացյալների մասնակցությամբ: Դեռեւս 1868 թ. օգոստոսի 20-ին Վիրահայոց կոնսիստորիան, ստանալով Թիֆլիսի նահանգապետի համաձայնությունը, հոկտեմբերի 2-ին Ս. Էջմիածնի Սինոդին առաջարկել է Իսահակ Թանդոյանին պարգևատրել Ս. Աննայի 3-րդ աստիճանի շքանշանով¹³: Մեծ բարեգործ էր նաեւ նրա կինը՝ Կեկել Թանդոյանը:

Ամուսինների կառուցումների մասին բազում վավերագրեր են պահպանվել, որոնցից տպավորիչ է 1899 թ. Սողոմոն Բաբանասյանի հայտարարությունը. «Թանդոյեան եկեղեցին էլ, եկեղեցու չորս կողմի բոլոր դուքաններն էլ, տներն էլ, եւ փառաւոր ուսումնարանն էլ, թե՛ հրդեհից առաջ եւ թե՛ յետոյ, շինել են հանգուցեալ Իսահակ եւ Կեկել Թանդոյեանները: Այս գիտեն եւ կվկայեն բոլոր թիֆլիզեցիք, թե՛ հայ եւ թե՛ ռուս: Վեհափառ Կաթողիկոսների ու առաջնորդների օրհնութեան կոնդակներն ու թղթերն էլ են հաստատում այդ. սրանք գրուած են հանգուցեալների անուններով: Եւ այդ շինութիւնների

⁸ «Արձագանք», 1895, №126, 1 նոյեմբերի:

⁹ Երկարության ռուսական հին չափ, 1 վերստը հավասար է 1,06 կմ:

¹⁰ Ա. Այվազյան, Օծոփի եւ Կուքիի հուշարձանները.- «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, №2, էջ 265:

¹¹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 44, վավ. 347, թ. 2, բնագիր:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 1, թ. 3:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2262, թ. 3 շրջ.-4 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ճակատին կամ սրահներում դրուած արձանագրութիւնները Թանդոյեանցները իրանք են դրել իրանց կենդանութեան ժամանակ, այն ժամանակուայ հոգեւոր իշխանութեան գիտութեամբ»¹⁴:

Սակայն, եկեղեցին ամբողջովին Թանդոյանների գումարներով չի կառուցվել, եւ ինչպես պարզվում է, իրենց մասնակցութիւնն են ունեցել նաեւ բազմաթիւ ծխականներ: Այդ առթիւ 1881 թ. ոմն ուխտավոր գրել է. «Անցեալ օրը, մարտի 7-ին, ըստ սովորութեան գնացի եկեղեցին եւ մտնելու ժամանակ յանկարծ աչքիս ընկաւ հիւսիսային դրան ճակատին վրայ մի արձանագրութիւն... որը ինչպէս երեւում էր, նոր էր շինած: Հիանալի եւ միանգամայն բազմակողմանի արձանագրութիւն... Կրպակների եւ ուսումնարանի շինութեան մասին ոչինչ բան չգիտեմ եւ չունիմ ասելու, բայց եկեղեցու շինութեան վերաբերութեամբ գիտեմ եւ կասեմ, որ եկեղեցին միայն Թանդոյեանի հաշուով չէ շինած: Ծինութեան ծախսի կէտը մօտ 6000 ռուբլի ժողովուրդն է նուիրել եւ նուիրատուութեան մատեանն էլ կայ...»¹⁵:

Թանդոյանները Թիֆլիսում եղել են հայտնի ու ճանաչված տոհմ եւ մեծ հարգանք են վայելել: Իսկ թե ե՞րբ եւ որտեղի՞ց են գաղթել Թիֆլիս, դեռեւս հայտնի չէ: Նրանց մասին առաջին հիշատակութիւնը Վանքի եկեղեցու 1809 թ. ծխամատյանից է, որտեղ նշվել է. «Վանքի Տէր Մէլքիսէթի տէրունի Թանդոյեանց Մարտիրոսն տղայի վերարկուի բաժինն ԲՈ. (2000) դիան: ԱՌ. (1000) դիան եւս թաղմելայ»¹⁶ ի ձեռն Տէր Ղազարի»¹⁷: Հիշատակվող Մարտիրոսը Իսահակ Թանդոյանի հայրն է: Վանքի 1850 թ. ծխականների ցուցակում նշված է Թանդոյան Բեժանի այրի Քալին»¹⁸: Թանդոյանների մյուս ճյուղը հիշատակվում է Կուկիայի եկեղեցու 1825 թ. նոյեմբերի 16-ին, Տէր Ներսէս քահանայի կողմից Թանդոյան Գուրգենի որդու՝ Մարտիրոսի ծնունդով եւ նույն ամսի 24-ին՝ մկրտութեամբ»¹⁹: Եկեղեցու 1850 թ. ծխամատյանում գրված է. «Օհան Թանդոյեան, կինը Մարմար Տէր-Դաւթեան, որդիները՝ Գիքօ, Յարութիւն, դուստրը Փէփէլ, եւ Գուրգէն Թանդոյեան, կինը Աննա Առաքելեան, դուստրը Մարմար, որդին Ստեփան, նրա կինը Ուսան Գօգեան»²⁰:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3364, թ. 2 եւ շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

¹⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1881, №57, 5 ապրիլի:

¹⁶ «Թաղմելայ» կամ «թաղմանչէք» թաղման ծեսը կատարելու համար քահանային տրվող վարձը. տե՛ս Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, Երեւան, հատ. Բ., 1944:

¹⁷ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 12, վավ. 71, թ. 71:

¹⁸ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 154, վավ. 288, թ. 35:

¹⁹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 52, վավ. 360, թ. 3, բնագիր, ձեռագիր:

²⁰ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 154, վավ. 288, թ. 281:

Թանգոյան եկեղեցու մասին դեռեւս որեւէ ուսումնասիրություն չի կատարվել, եւ իսկ Պ. Մուրադյանը գրել է, որ «նրան վերաբերող հարցերը նոր աղբյուրներով ճշգրտելիք են»²¹։ Ուստի համառոտակի փորձենք ներկայացնել Թանգոյան եկեղեցու հիմնադրումն ու տարեգրությունը։

Կուկիայի Թանգոյան Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1860-ական թթ.։ Նրա կառուցման վերաբերյալ արժեքավոր է հետեւյալ վավերագիրը. 1887 թ. հոկտեմբերի 6-ին եկեղեցու 21 ծխականներ հայտարարությամբ դիմել են Վերահայոց կոնսիստորիային. «Հարկ ենք համարում յայտնելու Հոգւոյ Ատենիդ, որ Տփլիսոյ Կուկիայ կոչուած քաղաքամասում, մինչ 1860 թուականը, եղած է միայն մի եկեղեցի հայոց, որ է Միքայէլեան կամուրջի մօտ՝ կառուցուած կուկիացիների համար։ 1860-1863 թուականներում յիշեալ թաղի ժամաւորների մէջ միտք է ծագում մի նոր եկեղեցի հիմնելու, եւ որովհետեւ նոյնիսկ այդ թուականներին Իսահակ Մարտիրոս Թանդոյեանցի մայրը վախճանուելով թաղում է այժմեան եկեղեցւոյ (իսկ այն ժամանակ հանգստարան էր) գալթում, այս պատճառաւ Իսահակ Թանդոյեանցն յոժարում է մի նշանաւոր գումար նուիրել յօգուտ կառուցանելի եկեղեցւոյ շինութեան։ Ուստի, ժամաւորները՝ քաջալերուած այսպիսի խոստմամբ, եւ միանալով Իսահակ Թանդոյեանցի հետ, 1864 թուականին խնդրագրով դիմում են Հոգւոյ Ատենիդ, թէ՛ եկեղեցւոյ շինութեան համար թոյլատրութիւն ստանալու, եւ թէ՛ եկեղեցւոյ շինութեան հոգաբարձուներ հաստատելու... Այսպէս հիմնարկում է եկեղեցին 1866 թուականին միմիայն ժամաւորների միջոցաւ եւ նոյն ժամաւորների արդեամբք, ծախսօք եւ աշխատութեամբ աւարտում է 1870 թուականին»²²։

Այսպիսով, ծխականների հայտարարությունից նկատելի է, որ մինչեւ 1860 թ. Կուկիայում գործել է միայն մեկ հայկական՝ Նորաշեն Ս. Աստվածածին եկեղեցին։ Վաղուց այլեւս չկար Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին։ Իսկ Թանգոյան եկեղեցու տեղում եւ շրջակայքում եղել է հանգստարան (գերեզմանատուն), որն, անշուշտ հայկական էր, քանի որ կան բազում վկայություններ տեղում կատարված հայկական թաղումների մասին։ Բացի այդ, Իսահակ Թանգոյանի մայրը՝ Թինաթինը, որ վախճանվել է 1856 թ. փետրվարի 28-ին՝ 90 տարեկան հասակում, դեռեւս մահվանից առաջ ցանկացել էր ամփոփվել մի որեւէ հայկական եկեղեցու գավթում²³։ Մոր

²¹ Պ. Մուրադյան, Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 112։

²² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 1, թ. 94, բնագիր, ձեռագիր։

²³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2257, թ. 806 շրջ.-807, բնագիր, ձեռագիր։

մահվան հաջորդ օրը՝ փետրվարի 29-ին, Իսահակ Թանդոյանը հոգեւոր իշխանության նախնական համաձայնությամբ, Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետին խնդրել է մոր մարմինն ամփոփել Կուկիայի գերեզմանատան Ս. Աստվածածին փայտաշեն եկեղեցու գավթում եւ, ի հիշատակ հանգուցյալի, խոստացել է եկեղեցին «նորոգել ըստ հաստատեալ յիշխանութիւնէ ձեւակերպութեան եւ մակարդակի, պայմանաւ՝ արկանելոյ գնոր հիմն այնր եկեղեցւոյ մինչ ցարտաքին երեսս որմոցն՝ ի հաշիւ իւր»²⁴։ Վիրահայոց կոնսիստորիայում այս խնդրի քննարկման ժամանակ նշվել է, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցին փոքրադիր է եւ փայտաշեն, որը «մերձ է ի կործանումն ըստ բազմութեան ժողովրդականաց»²⁵։ Այսպիսով, 1850-ական թթ. կեսերին գերեզմանոցում եղել է փայտաշեն եկեղեցի, որի հիմնովին վերանորոգությանը ձեռնամուխ են եղել Թանդոյանն ու ծխականները։

Հետագա վավերագրերից նկատելի է, որ 1864 թ. Կուկիայում գործել է երկու հայկական եկեղեցի (նորաշեն եւ փայտաշեն), որոնք միաժամանակ վերանորոգման ընթացքի մեջ էին։ Այդ է վկայում Վիրահայոց կոնսիստորիայի արձանագրութիւնը, որում նշվում է, որ «Կուկիոյ եկեղեցիքն չունին առ ձեռն պատրաստի դրամք, որովհետեւ, արդէն կան ի շինութեան եւ ի վերանորոգութեան»²⁶։ Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Թանդոյան փայտաշեն եկեղեցին վերակառուցվել է 1863 թ. վերջին եւ հաջորդ տարի արդեն գործել է²⁷։ Այդ է հավաստում նաեւ 1865 թ. մարտի 15-ի եկեղեցիների բարեկարգչի հայտարարութիւնը՝ Կուկիայի նորաշեն եւ Փայտաշեն եկեղեցիներից Հաղբատի վանքի համար ստացված 6 ու. 5 կ. գանձանակադրամի մասին, որը հավաքվել էր դեռեւս նախորդ տարում²⁸։

Փայտաշեն աղոթատունը գործել է ժամանակավոր եւ չի համապատասխանել մեծաքանակ ժամավորների պահանջներին, ուստի անհրաժեշտութիւն է առաջացել կառուցելու նոր՝ առավել մեծ քարակերտ եկեղեցի։ Այդ կապակցութեամբ պահպանվել են բազմաթիւ գրաբնութիւններ։ 1865 թ. հուլիսի 7-ին երեցփոխան Սողոմոն Վարդանյանը դիմել է Վիրահայոց կոնսիստորիային, որ նոր եկեղեցու շինութեան համար՝ համաձայն ծխականների ընտրութեան, ստեղծվի 5 հոգանոց հանձնախումբ, որը պետք է հետեւեր շինութեան մուտքի եւ ելքի գումարներին,

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2258, թ. 231–232, բնագիր, ձեռագիր։

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2258, թ. 231–232, բնագիր, ձեռագիր։

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2256, թ. 404–405 շրջ., բնագիր, ձեռագիր։

²⁷ Այդ մասին տե՛ս նաեւ «Արձագանք», 1895, №126, 1 նոյեմբերի։

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2257, թ. 168 շրջ., բնագիր, ձեռագիր, տե՛ս նաեւ հաջորդ վավերագիրը։

կամավոր նվիրատվություններին եւ ընթացքում առաջացած այլ հարցերին: Հանձնախմբում ընդգրկվել են Եղիշե քհյ. Տեր-Գրիգորյանը, իշխան Միքայել Արղունյանը, քաղաքացիներ Իսահակ Թանդոյանը, Հովհաննես Կարալյանը եւ Հարություն Գրիգորյանը:

Կոնսիստորիան բավարարել է երեցփոխանի հայտարարությունը եւ նրան տրամադրել է երկու ժապավինյալ մատյան, որոնցից մեկը՝ եկեղեցական ելք եւ մուտքի, իսկ մյուսը՝ շինարարական ծախսերի եւ նվիրատվությունների գրառման համար²⁹: Միաժամանակ նշվել է, որ հարկավոր է հաստատել եկեղեցու շինության մակարդակն ու ձեւակերպությունը, կառուցման նախահաշիվը, որի մի օրինակը թույլտվության խնդրագրով ուղարկվել Ս. Էջմիածնի Սինոդին:

Հետագայում՝ նոյեմբերի 10-ին, Սողոմոն Վարդանյանը կոնսիստորիային գրել է՝ «ի այն 1865 ամի ըստ բազմադէմի թախանձանաց կուկիաբնակ ժողովրդականաց յանձն առեալ է զպաշտօն երեցփոխանութեան վերոյիշեալ եկեղեցւոյ, եւ յօրէ կարգելոյ նորա, ջանայ գտանել զաղբիւր արդեանց եկեղեցւոյ, առ այն ի նորումս ձեռնարկեալ է շինութիւն երկուց կրպակաց ի յարեւմտեան կողմն հիւսիսոյ ի վերայ Միխայէլովսկի ճանապարհին, զորս այժմէն իսկ տուեալ ունի ի վարձու երեք տարի ժամանակաւ, ի տարին ութսուն մանէթ արծաթիւք, ուր կից ընդ նոսին շինեալ կան երկուսասան ակունք կրպակաց հեռատեսական մտօք՝ թողեալ վասն ապագայի, հրամանաւ երջանկայիշատակ Ներսիսի Հինգերորդի Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, վերահասութեամբ անդամոյ սորին Իսահակ աւագ քահանայի Սահառունւոյ, բայց որովհետեւ պօլիցիական աստիճանաւորք տեղւոյն տուեալ են արգելել զայն շինութիւն, պահանջելով ի նմանէ զպլան նորին՝ վասն որոյ թողեալ է նա զայն շինութիւն անկատար»³⁰: Նա կոնսիստորիային այս ամենը տեղեկացնելով խնդրել է թույլատրել կառուցելու կրպակները՝ «ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ»: Կոնսիստորիան քննելով հարցը, խնդրագիր է ներկայացրել Շինարարական բաժանմունքին՝ հրամանագրելու ում հարկն է թույլատրել երեցփոխին կրպակները տնօրինելու համար:

Թանդոյան փայտաշեն եկեղեցու առաջին քահանաներից էր Եղիշե Տեր-Գրիգորյանը (տիրացու Հարություն), որ ծնունդով Օլավերդ³¹ գյուղից էր: Նա Ս. Էջմիածնի Սինոդի հմր. 1824 հրամանով 1864 թ. նոյեմբերի 21-ին ստացել է հոգեւոր կոչում³² եւ հետագայում ցանկություն է հայտնել առանց ծխի քահանայագործելու Կուկիայի փայտաշեն

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2257, թ. 468 շրջ.-469 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2257, թ. 800 եւ շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³¹ Գյուղ Ախալքալաքի շրջանում:

³² ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 966, թ. 31-32, բնագիր, ձեռագիր:

եկեղեցում: Այդ առթիվ 1865 թ. մայիսի 19-ին Վերահայոց կոնսիստորիան որոշել է. «Հրամանագրել բարեկարգչին եկեղեցեաց Թիֆլիզոյ գլխեալ Եղիշէ քահանայն կարգել ի Կուկիոյ փայտաշէն եկեղեցւոյ քահանայ, առանց յատկացուցանելոյ նմա զծուխս, զորս չունի յիշեալ եկեղեցին»³³: Հավելենք նաեւ, որ 1865 թ. վերջին, հաջորդ տարվա համար, Եղիշէ քահանան նշանակվել է քաղաքի 4-րդ մասի երդմնեցուցիչ քահանա՝ Կուկիայի Նորաշեն եկեղեցու Գրիգոր քհյ. Տեր-Հակոբյանի օգնական³⁴: Եղիշէ քահանան վախճանվել է 1893 թ.³⁵:

Թանգոյան եկեղեցու ժամկոչի պարտականությունները կատարել է քահանայորդի Ստեփաննոս Տեր-Նիկողայոսյան-Ղամազյանցը, որ երեսուն տարի անընդմեջ ջերմեռանդությամբ եւ մեծ սիրով ծառայել է տարբեր եկեղեցիներում: Որպես քահանայորդի, նա ազատված էր հարկերից: Սակայն նոր օրենքի համաձայն, Ստեփաննոս Ղամազյանցին պարտադրում են հարկեր վճարել: 1865 թ. դեկտեմբերի 3-ին Եղիշէ քահանա Տէր-Գրիգորեանը եւ երեցփոխ Սողոմոն Վարդանյանը Վերահայոց կոնսիստորիային դիմելով, խնդրում են հիշյալ ժամկոչին ազատել հարկերից³⁶:

Եկեղեցու սպասավորներից հիշատակվել է նաեւ Հարություն Պապովյանը, որ եկեղեցում դպիր էր 1879 թ. ապրիլի 17-ից³⁷: Ստորին եկեղեցական պաշտոնյա է եղել քահանայորդի Նիկողայոս Տեր-Նիկողոսյանը:

1879 թ. եկեղեցում քահանայագործել են Եսայի քահանա Տեր-Նիկողոսյանը (նաեւ Նիկողայոսյանց) եւ Ներսես քահանա Ղամազյանցը³⁸: Դեռեւս 1877 թ. մարտի 11-ին Թանգոյան եկեղեցու ծխականները խնդրել էին Վերահայոց թեմի առաջնորդ Գաբրիել արք. Այվազյանին՝ միջնորդել Գեւորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի Կաթողիկոսի առաջ՝ Ներսես քահանային լանջական խաչով պարգեւատրելու համար³⁹: Սակայն վերջինս պարգեւատրվել է միայն 1895 թ.՝ Մկրտիչ Ա. Խրիմյան Կաթողիկոսի կողմից: Այդ առթիվ գրվել է. «Կոնդակ յանուն Ներսէս քահանայի Ղամազեան

³³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2257, թ. 344, բնագիր, ձեռագիր:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2257, թ. 883–884, բնագիր, ձեռագիր:

³⁵ «Տարագ», 1893, էջ 348–349:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2257, թ. 876, բնագիր, ձեռագիր:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6980, թ. 9–10, բնագիր, ձեռագիր: Ի դեպ, 1910 թ. Հարություն Պոպովյանի որդին՝ Հովհաննեսը, խնդրել է Վերահայոց կոնսիստորիային իրեն տրամադրել իր հոր՝ հոգևոր կոչման մեջ մտնելու մասին մի վկայագիր. տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6980, թ. 12 եւ շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 372, թ. 12, բնագիր, ձեռագիր:

³⁹ ՄՄ, Կ/դ, թղթ. 230, վավ. 165:

միաբանի Թանդոյեան եկեղեցւոյ Տփխեաց հմր. 653, որով շնորհի նմա լանջախաչ քահանայական ըստ միջնորդութեան տեսչի Երկրաչափական դպրոցին Տփխեաց, յորմէ երեւի թէ, չէ ցուցեալ արգելս ինչ ի կողմանէ գեր. առաջնորդ Գէորգ արքեպիսկոպոսի Սուրենեան»⁴⁰:

1893 թ. Եսայի քաջանա Տեր-Նիկողոսյանն ունեցել է 120 տուն ծուխ, իսկ Ներսես քհյ. Ղամազյանցը՝ 40⁴¹: Վերջինս անվարձ բնակվել է եկեղեցական տանը: Հայտնի է, որ 1885 թ. եկեղեցին ունեցել է 675 (360 արական եւ 315 իգական սեռի) ծխական⁴²:

Եսայի քաջանան ծնվել է 1825 թ., մանկուկությունից ծառայել է եկեղեցում, 1864 թ. մարտի 28-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, իսկ մարտի 29-ին՝ քաջանա: Եսայի քհյ. Տեր-Նիկողոսյանը մահացել է 1904 թ. դեկտեմբերին⁴³: Իսկ Ներսես քաջանան ծնվել է 1843 թ., մանկուկությունից ծառայել է եկեղեցում, 1874 թ. նոյեմբերի 16-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, իսկ նոյեմբերի 17-ին՝ քաջանա:

1893 թ. ապրիլի 21-ին՝ երեկոյան ժամը 10-ին, Թանդոյան եկեղեցուն կից եւ նրան պատկանող շինութեան տարածքում՝ կրպակներով հանդերձ, բռնկվել է հրդեհ, որտեղ բնակվում էր Ներսես քաջանան: Հրդեհն անգղուշուկյան արդյունք էր, որ բռնկվել էր հիշյալ քաջանայի բնակարանին կից նավթի պահեստում: Հրչեջ խումբը կարողանում է մարել կրակը եւ փրկել նաեւ գրող Մուրացանի բնակված տունը⁴⁴: Այս առթիվ, մայիսի 5-ին երեցփոխան Սողոմոն Բաբանասյանը Վիրահայոց կոնսիստորիային գրել է. «Հրդեհը այրեց Թանդոյեան եկեղեցւոյ կալուածոց կէս մասն, որը տուած էր կապալաւ Սիմօն Բուդաղեանցին՝ տարին 813 ռուբլիով: Կրակը գոյացել է նոյն կապալառուի նեֆթի սկլադից... Ուստի խնդրում եմ Ատենիդ, քննել այս հանգամանքը, արդեօ՞ք կոնսիստորիայի թոյլտուութեամբ է կառուցած սկլադը, եւ թէ արգելուած չէ օրէնքով եկեղեցւոյ կից, եւ թէ ի՞նչ օգուտ սկլադ կառուցանել, որ եկեղեցուն մի կոպեկ արդիւնք չի աւելացել, որից եկեղեցին վնասեց 2000 ռուբլի: Սորա մասին խնդրում եմ Ատենիդ պատշաճաւոր տնօրէնութիւն»⁴⁵:

Հետագայում, Սողոմոն Բաբանասյանը, եկեղեցապատկան այրված կրպակները վերանորոգելով, նոր շինութեան պատի մեջ ագուցել

⁴⁰ «Արարատ», 1898/Թ, էջ 355:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3893, մաս 2, թ. 131: Նրանք հիշատակվում են նաեւ 1889 թ. նոյեմբերին, (ֆ. 53, ց. 1, գ. 133, մաս 2, թ. 326):

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 20, բնագիր, ձեռագիր:

⁴³ «Մշակ», 1904, №273, 11 դեկտեմբերի:

⁴⁴ «Նոր Դար», 1893, №66, 23 ապրիլի:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 2, թ. 232:

է մարմարյա մի սալիկ, որի վրա արձանագրել է. «Յինքնակալութեան Օգոստափառ Կայսեր Ռուսաց Աղէքսանդր Երրորդի եւ ի Հայրապետութեան Տեառն Տեառն Մկրտչի Առաջնի, կողակից Տփիսիսու պատուաւոր քաղաքացւոյ Իսահակայ Մարտիրոսեան Թանդոյեանց՝ Կէկէ Գէորգեան Թանդոյեանց, դուստր Բաբանասեանց, ի յաւերժացումն յիշատակի անմոռաց ամուսնոյ իւրոյ կառոյց զայս եռայարկ շինութիւն ի տեղի հրոյ ճարակ դարձեալ շինութեան, զոր կառոյց արդեամբք եւ ծախիւք իւրով, ամուսին իւր Իսահակ Մարտիրոսեան Թանդոյեանց հանդերձ եկեղեցեաւս, բնակարանիւք եւ կրպակովք, վասն պահպանութեան օրիորդական դպրոցի նովիմք իսկ հիմնեալ ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց ի 29-ն օգոստոսի 1893 ամի»⁴⁶: *Ի դեպ, 1904 թ. հունվարի 16-ի առափոյտան ժ. 10-ին հրդեհ է բռնկվել այս անգամ Թանդոյան եկեղեցում*⁴⁷: Այն առաջացել է եկեղեցու վառարանից, որի ծխնելույզից բռնկվել են փայտյա գերանները եւ ապա եկեղեցու տանիքը:

1898 թ. մարտի 1-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գեւորգ արք. Սուրենյանը Թանդոյան եկեղեցու համար, Վանքի մայր եկեղեցում քահանա է ձեռնադրել Սահակ Սահակյանին: «Նոր Դարը»-ի վկայությամբ՝ «Հայր Սահակեանը եղել է թերթիս սրբագրիչ, եւ 1889 թուից հայոց լեզուի եւ երգեցողութեան ուսուցիչ է եղել նախ Ախալցխայի Կարապետեան եւ Եղիսաբէթեան դպրոցներում, իսկ վերջին երեք տարին՝ քաղաքիս օրիորդաց երկդասեան դպրոցներում»⁴⁸: Ապրիլի 4-ին եկեղեցում ճրագալույցի երեկոյան, նորընծա Սահակ քհն. Սահակյանը մատուցել է իր անդրանիկ սուրբ պատարագը: Պատարագին երգել է Ներսիսյան հոգեւոր դպրոցի աշակերտներից բաղկացած եկեղեցու մշտական քառաձայն խումբը⁴⁹:

Բազմականին մանրամասն եւ ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել Թանդոյան եկեղեցու երեցփոխանների գործունեության վերաբերյալ: Բազմաթիվ արխիվային վավերագրեր լրացնում են մեկը մյուսին: 1864 թ. հունիսի 24-ին փայտաշեն եկեղեցու երեցփոխան է ընտրվել Իսահակ Թանդոյանը, որ փոխարինել է Բ. Փիրադյանին⁵⁰: Սակայն շատ չանցած, նա ներկայացրել է իր հրաժարականը, եւ նոր ընտրության արդյունքում երեցփոխան է ընտրվել Կուկիայի բնակիչ Սողոմոն Ավետիսի Վարդանյանը⁵¹: 1869 թ. մայիսի 2-ին երեցփոխան է կարգվել

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3364, թ. 3 եւ շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴⁷ «Մշակ», 1904, №3, 17 հունվարի:

⁴⁸ «Նոր Դար», 1898, №37, 3 մարտի:

⁴⁹ «Նոր Դար», 1898, №125, 16 հուլիսի: Մակար Եկմալյանի խումբը երգել է Վանքի մայր եկեղեցում:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2257, թ. 276–277, բնագիր, ձեռագիր:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2257, թ. 276–277, բնագիր, ձեռագիր:

աստիճանավոր Հովսեփ Ախչարովյանը եւ այդ պաշտոնը վարել է մինչեւ իր մահը՝ 1875 թ.⁵²։ Նույն թվականի սեպտեմբերի 25-ից եկեղեցու երեցփոխանի ժամանակավոր պաշտոնակատար է եղել Ներսես քհն. Ղամազյանը⁵³։ Վերջինս 1877 թ. մայիսի 18-ին հրաժարական է ներկայացրել։ Նրա փոխարեն ընտրվել է աստիճանավոր Հովհաննես Խանջյանը, ում ընտրության համար ստորագրել է 40 ծխական⁵⁴։ Շուրջ երկու տարի անց՝ 1879 թ. մարտի 20-ին, եկեղեցու 25 ծխականներ խնդրագրով դիմել են Վիրահայոց կոնսիստորիային, որպեսզի երեցփոխանի պաշտոնից հեռացնեն Հովհաննես Խանջյանին։ Խնդրագրում նշվել է. «Նա ամենեւին եկեղեցին չի յաճախում, եկեղեցապատկան արդեանց բոլորովին անուշադիր է, եկեղեցւոյն եւ թե՛ կալուածոց նորոգութեամբ անհոգ է։ Բոլորովին զուրկ է եկեղեցին իւր արժանավայել պայծառութիւնից...»⁵⁵։ 1881 թ. մայիսի 4-ին եկեղեցու երեցփոխան է ընտրվել Հովսեփ Ալեկյանը, իսկ նրան օգնական՝ վաճառական Աղասի Տեր-Աստվածատրյանը⁵⁶։ 1884 թ. մայիսի վերջին Հովսեփ Ալեկյանը հրաժարական է ներկայացրել՝ սահմանված եռամյա ժամկետը լրանալու պատճառով⁵⁷։ Արդեն հունիսի 14-ին՝ եկեղեցական ժողովը 32 ծխականների ստորագրությամբ ընտրել է նոր երեցփոխան Գեւորգ Ղամազյանին⁵⁸։ Սակայն չատ չանցած՝ սեպտեմբերի 21-ին, նա եւս հրաժարվել է իր պաշտոնից, եւ երեցփոխան է ընտրվել Ավետիք Թարխանյանը⁵⁹։ 1888 թ. մարտին երեցփոխան է հիշատակվել Գրիգոր Գոլոշյանը⁶⁰։ Հաջորդ տարի՝ փետրվարի 26-ին եկեղեցու ծխականները Գ. Գոլոշյանի փոխարեն նոր երեցփոխան են ընտրել վաճառական Աղասի Տեր-Աստվածատրյանին։ Այդ առթիվ համախոսական թերթն ստորագրել է 28 ծխական⁶¹։ 1890 թ. հունվարի 21-ին, նոր երեցփոխան է ընտրվել Գեւորգ Բասենյանը⁶²։ Սակայն նրա հրաժարականից հետո, մարտի 21-ին երեցփոխանի պաշտոնակատար է դարձել Եսայի քհն. Տեր-Նիկողոսյանը⁶³։ Գեւորգ Բասենյանը, պատճառաբանելով անձնական

⁵² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 1, թ. 3:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 1, թ. 5:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 1, թ. 12:

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 1, թ. 14:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 1, թ. 32:

⁵⁷ «Մեղու Հայաստանի», 1884, №40, 27 մայիսի:

⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 1, թ. 45:

⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 1, թ. 60:

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2282, թ. 191 շրջ.-192, բնագիր, ձեռագիր:

⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 1, թ. 153:

⁶² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 2, թ. 185:

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 2, թ. 194:

գործերն ու մանավանդ իր տկարությունը, խնդրել է վիճակավոր կոնսիստորիային՝ ազատ արձակել իրեն երեցփոխանական պաշտոնից⁶⁴։ Հունիսի 7-ին, ծխականները միաձայն երեցփոխանի պաշտոնին են ընտրել նույն եկեղեցու ծխական, Թիֆլիսի պատվավոր քաղաքացի Ալեքսանդր Բաբանասյանին⁶⁵։ Վերջինս երեցփոխանական պաշտոնն ստանձնելու օրվանից եկեղեցու եւ դպրոցի վերանորոգության ու պայծառության համար իր սեփական միջոցներից ծախսել է շուրջ 600 ռուբլի⁶⁶։

15 ծխական է մասնակցել 1894 թ. մարտի 27-ին կայացած երեցփոխանի ընտրությանը, որի ժամանակ վերընտրվել Աղասի Տեր-Աստվածատրյանը⁶⁷։ Վերջինս վիճակային կոնսիստորիային դիմել է հետեւյալ հայտարարությամբ. «Յանձն առնելով երեցփոխանական պաշտոն Թանդոյեանց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ եւ ստանալով հաշիւը, որոյ պատճէնը ներկայացւած է Ատենիդ, եւ ստիպուած եմ յայտնելու Ատենիդ հետեւեալները. 1) Եկեղեցւոյ հարաւային կողմի տախտակէ պատը փտած եւ քանդուած է եւ անհնարին է նոյն դրութեան մէջ թողնել. հարկաւոր է շինել ամուր պատ: 2) Եկեղեցւոյ ներքին պատերը սեւացած են, հարկաւոր է ձիթաներկով նկարել, որպէս վայելուչ է Աստուծոյ տանը: 3) Եկեղեցւոյ զգեստները, բեմի, սեղանի ծածկոցները, դպիրների շապիկները՝ ամենը հնացել, մաշուել են»⁶⁸։ Նա միաժամանակ նշել է, որ նախկին երեցփոխանի հաշվից ոչ մի դրամ փոխանցված չէ, եւ խնդրել է իրեն հանձնել նրանից մնացած գումարները։

1898 թ. հունվարից եկեղեցու երեցփոխան է հիշատակվում Սարգիս Ղամադյանը⁶⁹։ Հաջորդ տարի՝ մարտին ըստ նրա ներկայացրած հաշիվների, եկեղեցին մոտաք ունեցել է 4215 ռ., իսկ ծախս՝ 4042 ռ.⁷⁰։ 1903 թ. երեցփոխի պարտականությունները կատարել է Խաչատուր Տեր-Մարգարյանը⁷¹։ Նույն թվականին եկեղեցին ունեցել է 3 երկհարկանի տուն՝ եկեղեցու պարսպին կից եւ 12 կրպակ՝ սենյակներով⁷²։ Եկեղեցու գավթում գտնվել է երկհարկանի ուսումնարանի շինությունը՝ բաղկացած 7 սենյակից։ Ի դեպ, այստեղ դեռեւս 1863 թ. սկսած գործել են արական եւ «Ս. Շուշանիկյան»

⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 2, թ. 213:

⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 2, թ. 215:

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 294:

⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 2, թ. 238:

⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 174, մաս 2, թ. 250:

⁶⁹ «Մշակ», 1898, №4, 13 հունվարի:

⁷⁰ «Նոր Դար», 1899, №44, 11 մարտի:

⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 327, թ. 33:

⁷² ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3909, մաս 1, թ. 117:

օրիորդաց դպրոցները⁷³: Իսկ 1897 թ. նոյեմբերին դպրոցի սենյակներում եղել է հայ գաղթականների ապաստարան-հիւանդանոց⁷⁴:

19-րդ դարի վերջին եկեղեցում գործել է երկսեռ՝ քառաձայն երգչախումբ: Այդ առթիվ «Նոր Դարը» գրել է. «Թանդոյեան եկեղեցում կերգէ երաժիշտ Ռատիլի ղեկավարութեամբ պատրաստուած քառաձայն երկու սեռի խումբը: Վանքի աւագ եկեղեցուց յետոյ այս առաջին եկեղեցին է, որ հասկանալով ներդաշնակ ու քաղցրանուագ երգեցողութեան բարերար ազդեցութիւնը, ահա մի տարի է, որ պահոււմ է սեպիական երգեցիկ քառաձայն խումբ»⁷⁵:

1909 թ. նոյեմբերին եկեղեցու երեցփոխ Խաչատուր Մարգարյանի փոխարեն ընտրվել է Միքայել Սաղաթելյանը⁷⁶: Սակայն հաջորդ տարի երեցփոխ է հիշատակվում Սիմոն Գասպարյանը: Նա փետրվարի 10-ին Վիրահայոց կոնսիստորիային գրել է, որ կառավարութեան կողմից գրավված, այնուհետեւ ետ վերադարձված եկեղեցական կալվածքները կարոտ են վերանորոգութեան, եւ դրա համար անհրաժեշտ գումար է խնդրել, միաժամանակ հայտնելով, որ Կովկասի փոխարքայի դիվանատանը մնացել է այդ կալվածքների արդյունքներից մոտ 6000 ռ. գումար⁷⁷:

Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, իշխանութիւնների հակակրօնական քաղաքականութեան արդյունքում աստիճանաբար փակվել են հայկական եկեղեցիները, որոնց թվում նաեւ Թիֆլիսի Թանդոյան Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին:

1924 թ. հոկտեմբերի 2-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գեւորգ եպս. Չորեքչյանն էջմիածնի Գերագույն Հոգեւոր խորհրդին ուղղած իր ընդարձակ հաշվետվութեան մեջ անդրադարձել է Թիֆլիսում կնքված 14 հայկական եկեղեցիների վիճակին. «Դեռեւս ցուցակագրութեան ժամանակամիջոցը չլրացած՝ Ս. Մինասի, Թանդոյեանց Ս. Աստուածածնի, Կուկիոյ Նորաշէնի Ս. Աստուածածնի եւ Հալաբարի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիները Տիֆլիզպոլկոմը գրաւեց, գոյքերը տարան եւ շէնքերը յանձնեց որոշ մարմինների՝ այլ եւ այլ նպատակներով»⁷⁸:

Վիրահայոց թեմի առաջնորդը ջանք ու եռանդ չի խնայել, թեմի հայ հոգեւորականների հետ միասին պայքարել է հակակրօնական կազմակերպութիւնների դեմ, դիմել է Վրաստանի կառավարութեանը եւ այլ

⁷³ 1884թ. նշվել է օրիորդաց դպրոցի 21 ամյա տարեդարձը («Նոր Դար», 1884, №157, 3 հոկտեմբերի):

⁷⁴ «Արձագանք», 1897, №137, 26 նոյեմբերի:

⁷⁵ «Նոր Դար», 1899, №1, 1 հունվարի:

⁷⁶ «Հովիւ», 1909, №44, 22 նոյեմբերի, էջ 704:

⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 556, թ. 37, բնագիր, ձեռագիր:

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 568, թ. 19 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

պատկան մարմիններին՝ Հայկական եկեղեցիներին վերաբացման պաճանջով: Այդ է վկայում 1925 թ. մարտի 3-ին նրա ներկայացված զեկուցագիրը կաթողիկոսին՝ թեմում եկեղեցիներին վերաբացման խնդրում եղած դժվարությունների մասին: Ի դեպ, զեկուցագրում նշվել է, որ Թանդոյան եկեղեցու վերաբացման համար Վրաստանի կենտրոնական իշխանություններ խնդրագրով դիմել են նաեւ ծխականները⁷⁹:

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո, Վիրահայոց թեմի առաջնորդներն ու Հայ հավատացյալները նույնպես պայքարել ու պաճանջել են, որ Թիֆլիսում վերաբացվեն Հայկական եկեղեցիները: Այսպես. 1949 թ. դեկտեմբերի 1-ին Թանդոյան եկեղեցու վերաբացման խնդրանքով Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արք. Թումանյանը դիմել է Գեորգ Զ. կաթողիկոսին⁸⁰: 1956 թ. Թիֆլիսից 97 Հայ հավատացյալներ իրենց ստորագրություններով դիմում են ներկայացրել Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնին՝ Թանդոյան եկեղեցին վերաբացելու խնդրանքով⁸¹:

Հարկ է նշել, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, երջանկահիշատակ Վազգեն Առաջինն իր գահակալության տարիներին մեծ ներդրում է ունեցել եկեղեցիներին վերաբացման գործում: Նա 1956 թ. եկեղեցական գործերի հանձնաժողովի նախագահ Հ. Գրիգորյանին ներկայացրել է բացման ենթակա եկեղեցիներին մի ցուցակ, որտեղ նշվել է նաեւ Թանդոյան եկեղեցին⁸²: Սակայն այս բոլոր ջանքերը անցել են ապարդյուն:

Խորհրդային վերջին տարիներին Թանդոյան եկեղեցին վերածվել է «Կոլխիդա» կինոթատրոնի: Իսկ Վրաստանի անկախության տարիներին այն մատնվել է անուշադրության, ուստի 2015 թ. դեկտեմբերի 27-ին Վիրահայոց թեմը դիմել է Վրաստանի մշակութային ժառանգության պաշտպանության գործակալությանը՝ խնդրելով եկեղեցուն շնորհել մշակութային ժառանգության հուշարձանի կարգավիճակ:

2017 թ. հուլիսին Վրաստանի կառավարությունը Թանդոյան եկեղեցին փոխանցել է Վրաց պատրիարքարանին: Նույն տարվա վերջից վրացական կողմը եկեղեցու տարածքում սկսել է հնագիտական պեղումներ:

⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3145, թ. 11 եւ շրջ., ինքնագիր. տե՛ս նաեւ «Էջմիածին», 2009/ԺԱ, էջ 114–115:

⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3351, թ. 49, բնագիր, ձեռագիր: Այս հայտարարության վրա Վեհափառ Հայրապետը դեկտեմբերի 2-ին մակագրել է. «Դիմողների փաստաթղթերը պատրաստել հրահանգել»:

⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 171, թ. 61, ռուսերեն, բնագիր, մեքենագիր:

⁸² ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 171, թ. 2, ռուսերեն, բնագիր, մեքենագիր:

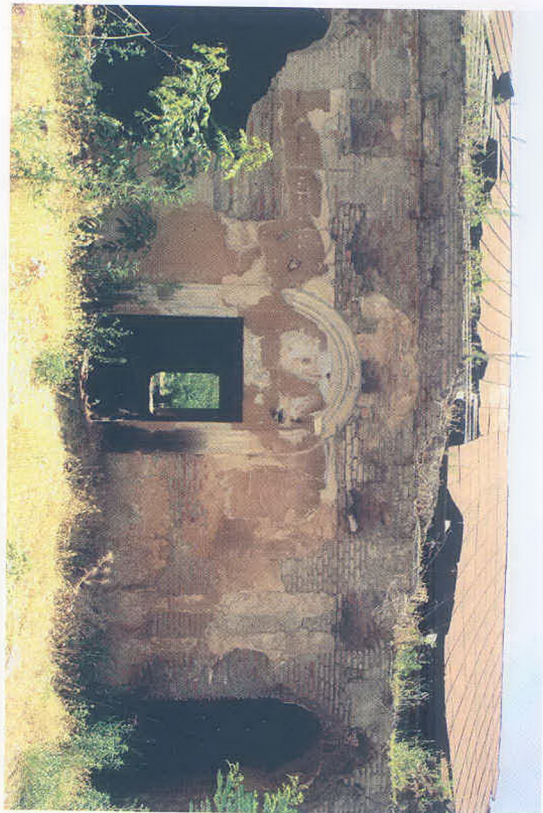
2018 թ. հունվարի 5-ին Վերահայոց թեմը վարչական բողոք է ներկայացրել դատարան՝ ընդդեմ Վրաստանի հանրային ունեւորի ազգային գործակալության եւ էկոնոմիկայի նախարարության գույքի կառավարման ազգային գործակալության: Նշվել է, որ հուլիսի 18-ի որոշմամբ Թանդոյան եկեղեցին փոխանցելով Վրաց պատրիարքարանին, Վրաստանի հանրային ունեւորը խախտել է Վերահայոց թեմի շահերը՝ չուսումնասիրելով եկեղեցու ծագումը, նրա պատմությունը եւ եկեղեցու նկատմամբ թեմի ունեցած պահանջը:

Թանդոյան Ս. Աստվածածին եկեղեցին Կուկիայի հայության հավաքատեղիներից էր, հայապահպանության կենտրոններից մեկը: Սակայն եկեղեցու անցյալի փառքը խամրել է խորհրդային շրջանում եւ հատկապես Վրաստանի անկախության տարիներին, երբ շինությունը հայտնվել է բարձրթողի վիճակում, ու պատերն աստիճանաբար ստացել են վտանգավոր ճաքեր, փլվել է ծածկը՝ երբեմնի աղոթատունը վերածելով ավերակների: Ժամանակին (1912 թ.) մոտ 700–800 ծուխ ունեցող եկեղեցին⁸³, այժմ խնամքի ու վերանորոգման կարոտ է:

РЕЗЮМЕ

Церковь Тандоян Святой Богородицы — одна из самых известных церквей в Тифлисе. Она сохранилась в армянском районе Кукия, которая раньше была деревней, а затем была присоединена к Тифлису. Сюда в конце XVIII века армяне были перемещены из деревни Цинцхаро, куда они мигрировали из исторической деревни Куки старой Нахичевани в 1755–1760 годах. Церковь Тандоян Святой Богородицы была возведена в 1866–1870 годах на месте деревянной молельни, которая, вероятно, была построена в середине 1850-х годов и где в 1856 году, согласно своей последней воле, была похоронена Тинатин, мать Исаака Тандояна. Основные строительные расходы были покрыты Исааком Тандояном, в честь которого и была названа церковь. Местная армянская община также финансировала ее строительство. Меценат И. Тандоян умер в 1875 году. Его останки были преданы земле в притворе церкви. В советское время церковь Тандоян была закрыта и превращена в кинотеатр «Колхида». В годы независимости Грузии она была предана забвению, а в июне 2017 года грузинское правительство передало церковь Грузинской патриархии. 5 января 2018 года

⁸³ «Հորիզոն», 1912, №34, 18 փետրվարի:

грузинская епархия Армянской Апостольской Церкви опротестовала это решение в суде, отметив, что история церкви и обращение епархии не были приняты во внимание. Церковь, которая в 1912 году имела приход в 700–800 домов, сейчас почти разрушена, нуждается в ремонте и заботливом отношении.

SUMMARY

The Tandoyan Holy Mother of God Church is one of the most famous churches in Tbilisi. It is erected in the Armenian district of Kukia. The latter used to be a separate village and later joined Tbilisi. At the end of the 18th century some Armenians moved here from the village of Tsintsgharo, where they had migrated from the historical Kuki village of Nakhichevan in 1755–1760.

The Tandoyan Holy Mother of God Church was built in the place of a wooden chapel in 1866–1870. The chapel may have been built in the 1850s, and in the middle of 1856 Tinatin, Isahak Tandoyan's mother, was buried in it in compliance with her wish. The main expenses of the building were covered by Isahak Tandoyan, after whom the church was called. The local Armenian community also contributed financially. The wealthy benefactor died in 1875 and his remains were also buried in the churchyard. In the Soviet era, the Tandoyan Church was closed and turned into the Kolkhida Cinema. And after the declaration of independence in Georgia, it was neglected. In July 2017 the Georgian government transferred the church to the Georgian Patriarchate. On January 5, 2018, the Armenian Diocese in Georgia lodged a complaint to the court noting that the history of the church and the request of the diocese had been disregarded. Having a parish of about 700–800 households in 1912, the church is now lying in ruins, in need of care and renovation.

